

Valados que constrúen paisaxe

Mercedes Máquez Roel*

Son trazos propios da cultura rural aqueles que se atopan na construción dos valados tradicionais: riqueza de tipos, funcionalidade, sobriedade, integración, valor da tradición e dispersión. A proximidade do material, a función e a relación coa paisaxe, xunto coa dimensión estética, cultural e dos xeitos de facer tradicionais explican por que en cada zona se construía un determinado tipo de valados. As tendencias actuais de peches estandarizados, de pouca calidade material e construtiva, que prestan escasa atención ao contexto no que se insiren, están a modificar a paisaxe agraria, o que supón unha perda de calidade e de identidade.

Valado de xisto en Samos · Mercedes Máquez

O complexo agrario galego, condicionante da variedade tipolóxica de valados

Unha característica común a toda Galicia foi tradicionalmente o policultivo. Tratábase dun sistema de aproveitamento baseado na utilización integral dos recursos do territorio, o que constituíu un sistema ecoloxicamente eficiente que distinguía tres compoñentes (García Fernández, 1975, citado en Calvo Iglesias et al., 2011): as terras de cultivo (*Ager*), os bosques (*Silva*) e o monte (*Sal-tus*).

O *Ager* organizábase segundo o tipo de cultivo para o seu mellor aproveitamento; o bosque era utilizado para obter madeira para a construción, e leña para a cociña e o quecemento da casa; e o monte era indispensable para a elaboración das camas do gando e abono para os cultivos.

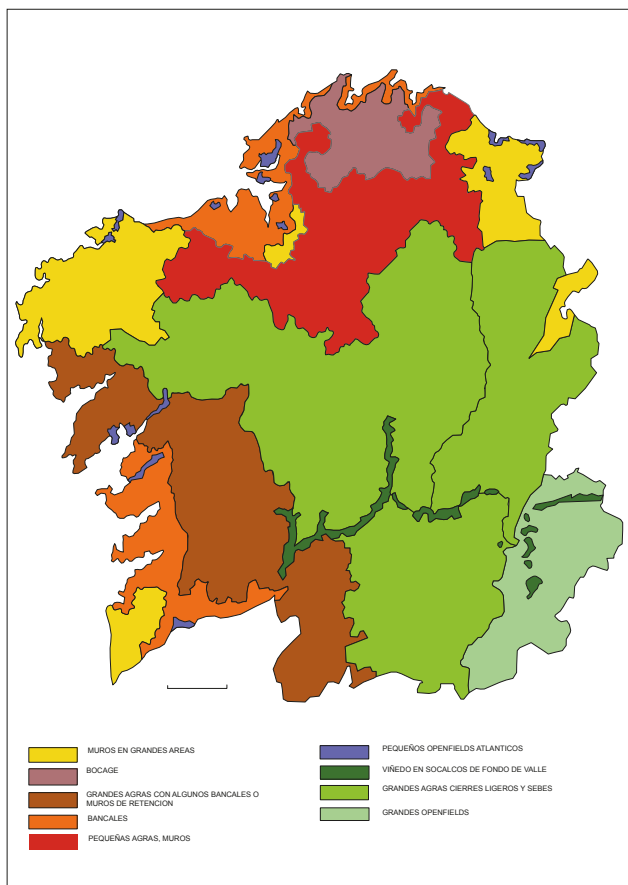
Esta organización agraria conformou a paisaxe que hoxe recoñecemos como tradicional, que está asentada arredor do século XII e que permanece ata a recente fase de

transformación do rural, acelerada dende mediados dos anos 70 do pasado século polos procesos de modernización do campo, industrialización agraria e urbanización do rural.

A pesar destas transformacións, aínda persisten en moitos lugares do rural galego as trazas da morfoloxía orixinal e os seus elementos estruturais, o que resulta relevante para a conservación e posta en valor daqueles elementos da paisaxe agraria tradicional que perduraron no tempo como testemuña da historia, formando parte do patrimonio cultural e dotando de identidade propia as diferentes comarcas.

O xeógrafo Abel Bouhier (*La Galice*) definiu cinco tipos fundamentais de estruturas agrarias, que aínda hoxe poden lerse no territorio rural galego: as agras, as paisaxes en *bocage*, os campos abertos, os cultivos en bancais, e os socialcos viñateiros.

A **agra** ou agro foi a forma de organización agraria mais estendida en Galicia, denominada tamén, segundo as

Plano organización espazo agrario · *Le Galice. Bouhier*

Bancais na comarca do golfo ártabro · *Mercedes Máquez*

Valado de cantos de granito con viña, Rías Baixas · *Mercedes Máquez*

zonas, veiga, vilar, estivada ou barbeito, constituía un conxunto de terras de cultivo cun valado perimetral temporal (feito mediante acumulación de terróns, sebes de ramas de toxo e xesta entrelazadas) ou permanente (de pedra ou sebes arborizadas), divididas no seu interior en leiras abertas, cunha forma xeométrica rigorosa, xeralmente estreitas e longas, separadas mediante marcos. A súa extensión adoitaba estar relacionada co rango da aldea, polo que era moi variable, aínda que ficaba comprendida entre as dez e as doce hectáreas. O seu cultivo habitual alternaba o cereal co barbeito.

As paisaxes en **bocage**, ou paisaxes pechadas, son aquelas ligadas a un hábitat disperso formado por pequenas poboacións, onde o espazo agrario ocupaba unha superficie reducida rodeada por grandes extensións de monte. Este espazo agrario do bocage, compartimentado en parcelas de forma irregular separadas por muros ou sebes, artículase a través de multitude de camiños.

Os **campos abertos** son grandes extensións abertas con superficies que abranguen desde 60 ata 600 hectáreas. As parcelas adoitan ter formas regulares e distribúense de xeito ordenado sobre o territorio, sen valados nin elementos divisorios. Destaca a súa presenza no sueste da provincia de Ourense.

O **cultivo en bancais e terrazas** é un sistema de organización da terra que se desenvolve ao longo de case toda a costa occidental galega, no que a paisaxe de ladeira se fragmenta en bancais para domesticar as pendentes e facelas máis doadas para o traballo agrícola. Os noiros resultantes son habitualmente colonizados con vexetación espontánea e definen os límites da propiedade.

Valado de cachotería de granito · *Mercedes Máquez*

Valado de lousa, manifestación do patrimonio cultural inmaterial · *Mercedes Máquez*

VALADO DE CHANTOS DE XISTOS E LOUSAS

USOS ASOCIADOS: MÚLTIPLES

ALTURA: 50-80 CM

MATERIAIS:
pedra de xisto ou lousa

DESCRICIÓN:
Muros de chantos irregulares de xisto ou lousa, fincados verticalmente no chan, formando un peche opaco. Os chantos son de anchos de 40 a 100cm e alturas de 60 a 100cm, con pequenos espesores.

OBSERVACIÓNS:
Para uso gandeiro adoita reforzarse con pastor eléctrico

Páxina web da Guía de caracterización e integración paisaxística de valados · Xunta de Galicia

Clasificación tipolóxica dos valados tradicionais

A riqueza tipolóxica de elementos construídos empregados tradicionalmente para delimitar as parcelas agrarias no territorio rural galego maniféstase claramente na propia lingua, na que existe unha ampla variedade de substantivos que resultan máis ou menos utilizados segundo as diferentes comarcas. Podemos falar de valado, valo, noiro, ribazo, ribada, gabia, cómaro, arredor, peche, sebe... ademais daquelas tipoloxías referidas cun nome específico, tales como os chanzos ou chantos en Lugo ou as latas nas Rías Baixas.

Diversos autores teñen estudado a variedade tipolóxica de valados situados no agro galego, e todos eles coinciden nunha clasificación tipolóxica baseada no material co que foron construídos.

A primeira referencia escrita a un estudo tipolóxico dos valados en Galicia aparece no ano 1962 en *Historia de Galiza*, obra dirixida por Ramón Otero Pedraio, publicada pola Editorial Nós en Buenos Aires. No Tomo II *Q Home*, escrito por Xaquín Lorenzo e titulado *Etnografía, cultura material*, capítulo II, A Terra, o autor establece unha clasificación tipolóxica en función do material co que son construídos.

Posteriormente Begoña Bas López en *As construcións populares: un tema de etnografía en Galicia* (1983), e máis recentemente Manuel Caamaño Suarez en *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia* (2003), definen as tipoloxías existentes facendo a mesma clasificación relativa á súa materialidade.

A partir destes estudos, e tomando como referencia a clasificación tipolóxica realizada por Caamaño, a *Guía de Caracterización e integración paisaxística de valados* clasifica os valados en tres categorías segundo o material co que foron construídos:

Valados conformados con materiais vexetais

Os materiais vexetais son tradicionalmente usados para a conformación de valados. Tanto de xeito natural como modificados pola man do ser humano podemos atopar sebes de distintas alturas.

Árbores en aliñación: sinalan os límites das parcelas con árbores plantadas a distancias de entre 4 e 8 metros, formando aliñacións ao longo do valado con árbores da mesma especie ou cunha mestura de especies. Destaca especialmente o uso do salgueiro (*Salix atrocinerea*) e do vimbio (*Salix viminalis*). O salgueiro emprégase en todas as comarcas e o vimbio principalmente nas comarcas viñateiras. Ás veces aparecen tamén frondosas de gran porte, e en ocasións as árbores combínanse con muros baixos de cachotería ou noiros de terra.

Árbores formando sebes: destaca especialmente o uso do vimbio (*Salix viminalis*) nas zonas onde se planta a viña. Ademais é moi empregado o loureiro (*Laurus nobilis*), o ligustro (*Ligustrum spp.*) e o bidueiro (*Betula spp.*).

Sebes espiñosas ou de vexetación espontánea: con frecuencia, nas parcelas destinadas a cultivos non se empregan valados construídos, polo que deixan simplemente unha franxa libre no linde da parcela, na que

Cancela de madeira en valado de chantos e cachotería de xisto · Mercedes Máquez

se permite que medre vexetación espontánea. nalgúns casos esta vexetación está constituída por silvas (*Rubus sp.*) mesturadas con outras especies, o que configura sebes vexetais espiñosas, que se recortan a unha altura aproximada dun metro; noutros simplemente se permite que se desenvolvan especies herbáceas espontáneas.

Viñas: nas comarcas vitícolas un dos valados máis habituais é a viña, que se planta no perímetro das parcelas e condúcese habitualmente emparrada, apoiada en pes de granito.

Valados pétreos

Son os valados máis utilizados tradicionalmente no espazo agrícola galego, constrúense co material pétreo existente no lugar, adoitan ser de granito ou de xisto e en ocasións xorden solucións mixtas. En liñas xerais, na Galicia oriental atópanse solucións en lousa ou pedra de xisto, mentres que na costa occidental os valados de pe-

dra son construídos con granito.

Valados de granito: caracterizan boa parte da paisaxe agraria galega. A grande diversidade tipolóxica de valados construídos con granito ten a súa orixe na existencia de múltiples formas de aparición do material no medio, e na tradición local dos traballos da pedra: cachotería, pastas, perpiaño ou chantos.

Valados de xisto ou lousa: Segundo Lorenzo (1962): "*Nas terras de lousa óllanse polo xeral os muros formados por lousas espetadas no chan, chantos, ben unhas en contacto con outras, ben separadas e recheos os ocos de pedras mais miúdas*": Podemos atopar cachotería de xisto, Chantos, Chantos reforzados con cachotería en seco...

Valados con solucións mixtas

Cando cómpre un valado máis económico ou de tipo temporal xorden as solucións mixtas con gran riqueza

Valado tradicional de cantos e xistos · Hixinio Flores

de tipos: os mais habituais son estacas ou chantos. As estacas usadas tradicionalmente son de madeira ou pedra. Recentemente son utilizadas tamén pezas prismáticas de formigón ou postes metálicos. Este tipo de valados coa súa variedade tipolóxica material (postes de madeira, metálicos, pedra ou formigón) atópanse espallados por toda a xeografía galega, sobre todo cando o uso asociado a ese espazo é o gandeiro.

Vaos, portairos e cancelas

Existen diferentes tipos de vaos ou aperturas nos valados, aqueles que serven de paso para o carro ou tractor, para o gando e para as persoas, ou tamén os que permiten o escoado da auga das regas. Estes pasos poden ser permanentes ou temporais. Segundo Lorenzo (1962), os vaos temporais, *"tamén chamados portairos, consisten na falla do muro nun treito de dous metros, alí o muro é substituído por unha parede de pedra miúda que se esborralha con facilidade e se refai axiña"*. Estes portairos permitían o acceso dos carros no tempo da colleita, o resto do ano permanecían pechados.

Tamén se utiliza o termo portairo para outro tipo de entrada, destinada só as persoas, que consiste nunha pequena escada construída con pezas que sobresaen do muro, a ambos os dous lados, permitindo pasar por riba do valado. Estes portairos tamén se utilizan para vencer o desnivel das arribadas. Ás veces o portairo de carro consistía nun carrizo de varas tecidas arrimado no muro, ou nun bastidor de madeira que xira nun gonzo, ou nunha serie de estacas unidas mediante arame.

Distribución xeográfica das diferentes tipoloxías de valados

A distribución xeográfica das diferentes tipoloxías explica a súa relación coa paisaxe na que se insiren, cales son as súas leis construtivas, compositivas e funcionais, e cales eran os xeitos de facer de cada comarca e aldea. A implantación das distintas tipoloxías de valados tradicionais responde a unha dimensión biofísica (condicionada pola xeomorfoloxía), socioeconómica (os diversos usos do solo e os sistemas de organización agraria requiren un tipo de valado determinado), e humana e estética (cultural, identitaria e perceptual).

Integración paisaxística na construción de novos valados

A *Guía de caracterización e integración paisaxística de valados* (Xunta de Galicia, 2017), tras unha profunda análise do territorio galego, recolle unha colección de fichas nas que se relacionan os tipos de valados propios de cada comarca paisaxística, así como a implantación xeográfica de cada tipo de valado. O obxectivo é proporcionar os criterios de integración paisaxística, os contidos e os recursos necesarios para que a construción de novos valados e as posibles accións de mellora sobre os existentes se realicen de forma coherente coa paisaxe na que se insiren.

A utilización do material local foi unha constante na construción tradicional dos valados. Isto, xunto co tipo de propiedade, a tradición construtiva da zona, a habilidade do construtor, a finalidade do peche e a situación económica da casa, outórgalles aos valados un aspecto diferente: cómaros, valos, turións, gabias, sebes, muros de granito, lousa ou xisto... Todos estes tipos conforman unha mostra das múltiples solucións existentes, algunhas das cales constitúen valiosos exemplos de arquitectura popular e contribúen á valorización cultural das nosas paisaxes.

Bibliografía:

BAS LOPEZ, B. (1983): *As Construcións Populares, un Tema de Etnografía de Galicia*. Colección Cadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos, nº 44. Ed. do Castro, Sada.

BOUHIER, A. (2001): *Galicia: Ensaio Xeográfico de Análise e Interpretación dun Vello Complexo Agrario*. Consellería de Agricultura, Gandería e Política Agroalimentaria, Santiago de Compostela; Obra Social Caixanova, Vigo.

CAAMAÑO SUÁREZ, M. (2003): *As Construcións da Arquitectura Popular. Patrimonio Etnográfico de Galicia*. Consello Galego de Colexios de Aparelladores, Arquitectos Técnicos e Enxeñeiros de Edificación.

LORENZO FERNANDEZ, X. (1962): *Etnografía, Cultura Material* en OTERO PEDRAIO, R. (Dir.) *Historia de Galiza*, Tomo II. Editorial Nós, Buenos Aires.

XUNTA DE GALICIA (2017) *Guía de Caracterización e Integración Paisaxística de Valados*.

*Mercedes Máquez Roel. Arquitecta experta en paisaxe, Grupo de Investigación da Escola Galega da Paisaxe da Fundación Juana de Vega